

**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दृष्टिकोनातून –
स्त्रीविषयक भारतीय ज्ञानपद्धती**

प्रा. व्ही.ए. सोळुंके
(संशोधक)

नाहाटा महाविद्यालय, भुसावळ

डॉ. विनोद नन्नवरे
(मार्गदर्शक)

जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.

प्रास्ताविक :-

मानवी जीवन विकसित होताना त्यात अनेक अंतरंग, अनेक पैलू, अनेक स्तर हे वेगवेगळ्या संकल्पनांच्या अनुषंगाने विकसित होत गेले आहे. मानवी जीवन, त्याचा आहार, विहार रोजचे जगणे, सण, उत्सव, परंपरा, जीवनविषयक विचारधारा, श्रद्धा -अंधश्रद्धा आणि एकूणच जीवन जाणिवेचा ह्या विशिष्ट प्रकारच्या वेळेच्या प्रवाहाबरोबर आणि तत्कालीन प्रभावाबरोबर विकसित होणाऱ्या, बदलत जाणाऱ्या, ठराविक कालबाह्य बाबी नष्ट होणाऱ्या आणि पुन्हा विकसित होणाऱ्या ज्या जीवन पद्धतीत दडलेले असते किंवा घडलेले असते ती विचारांची एक मांडणी म्हणजे ज्ञानपद्धती होय.

जुने ते सोने अशी प्रचलित झालेली म्हण ही अलवचिकतेचे प्रतीक आहे. कोणतीही म्हण किंवा विधान हे त्या परिस्थितीचा विचार न करता व्यक्त करणे म्हणजे केवळ अर्धसत्य, अंशिक सत्य, अपूर्ण सत्य प्रकट करणे होय. प्राचीन ज्ञानपद्धतीच्या संदर्भात देखील हे सत्य ठरते. प्राचीन ह्या शब्दामुळे त्याचा एक अंध अभिमान वाटणे साहजिक आहे. परंतु प्राचीन ज्ञानपद्धतीतील सकस, सकारात्मक, वैज्ञानिक दृष्टिकोन देणारे आणि विवेकवादावर व तर्कवादाच्या आणि सद्यस्थितीच्या वर्तमानकाळाच्या कसोटीवर टिकणारे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान हेच खऱ्या अर्थाने लवचिक असते. अशी चौकट सदैव प्रगतिशील लवचिकतेने परिपूर्ण असावी. तरच मानवीसंस्कृती ही अधिक उन्नत होत जाते. किंबहुना मानवी प्रश्न सोडवणुकीचे सामर्थ्य बऱ्यापैकी तिच्या अंगी असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्या भारत भूमीत जन्मलेल्या प्रकांड पंडिताने स्त्री अस्मिताविषयक प्राचीन तत्त्वज्ञानाचा आढावा घेऊन, त्यात ज्या सुधारणा अधोरेखित केल्या, त्या आधुनिक स्त्री सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्रीविषयक भारतीय ज्ञानपद्धती म्हणून या ठिकाणी सदर शोधनिबंधात अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

• स्त्री सबलीकरणाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय ज्ञानपद्धती

स्वातंत्र्य, समता, न्याय व सहिष्णुता हे बाबासाहेबांच्या विचारधारेची नेहमीच आधारस्तंभ राहिलेले दिसून येतात^१. स्त्री आणि पुरुष या दोनच जाती निसर्गनिर्मित आहेत. बाकीच्या सर्व जाती व वर्ग वरकरणी जरी मानवाच्या सुलभतेसाठी दर्शविल्या जात असले किंवा वर्णिल्या जात असले तरी त्याचा पिंड हा मात्र नेहमीच शोषणाचा, दमनाचा राहिलेला दिसून येतो. हे शोषण, दमन केवळ मागास जात समूहाचे नव्हते, तर त्यांच्यासोबतच सरासरी 50% असणारा स्त्री जातीचा वर्ग देखील या शोषणाला हजारो वर्षे बळी पडलेला दिसून येतो. मानवी समाजविकास वाटचालीत ज्या काही अनेक विविध विषमता निर्माण झालेल्या आहेत. त्यातील एक महत्त्वपूर्ण विषमता म्हणजे स्त्री-पुरुष असमानता होय. असमानता निर्माण करताना मुद्दाम स्त्रीच्या चारित्र्याशी व तिच्या लैंगिक पावित्र्याशी जोडून तिला बंधनात अडकविण्यासाठी तथाकथित बुद्धिवंतांनी व समाजधुरीन म्हटल्या जाणाऱ्या धर्ममार्तंड वर्गाने स्त्री शक्तीला दास्यत्वाचे जोखड परंपरा, संस्कृती, धर्म यांच्या माध्यमातून घालण्याचा यशस्वी प्रयत्न हजारो वर्षे केलेला होता.

तथाकथित सवर्ण समजल्या जाणाऱ्या, उच्च भू तथा सांस्कृतिक मूल्ये ज्यांची विकसित झाली आहेत अशा शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक विकासात अग्रेसर असलेल्या वर्गातून देखील स्त्रीमुक्तीसाठीचे प्रयत्न झाले नाहीत. स्त्रीमुक्तीसाठी प्रयत्न समाजाच्या बहुजन वर्गातून उद्यास आलेल्या समाजसुधारक तथा बुद्धिवंतांनी केले. त्यात जगद्गुरु तुकोबाराय, महात्मा ज्योतिबा फुले, गाडगे महाराज, राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. परंतु या सर्व समाज सुधारकांच्या प्रगतिशील आणि पुरोगामी विचारांना कायदेशीर चौकट प्रदान करण्याचे कार्य संविधाननिर्मिती मधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी करून खऱ्या अर्थाने स्त्री पुरुष समानतेची हजारो वर्षांपासून बंद असलेले दरवाजे उघडे केले. डॉ. आंबेडकरांच्या मते 'व्यक्तीला काही अदेय स्वरूपाचे हक्क असतात'^२. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेचे पैलू आपण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विकसित केलेली नवी स्त्रीविषयक आधुनिक भारतीय ज्ञानपद्धती म्हणून लक्षात घेऊ.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

१. स्त्री विषयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व भूमिका जाणून घेणे.
२. स्त्री विषयक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या मुख्य कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहीतके:-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री सबलीकरणासाठी काळाच्या पुढची धोरणात्मक पावले उचलली तथा पुरोगामी भूमिका मांडली.
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कायद्याच्या चौकटीत स्त्री सक्षमीकरणासाठी धोरणात्मक कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक भारतीय ज्ञानपद्धतीचे पैलू:-
१.स्त्री शिक्षण आणि आत्मभान:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मानवी विकासात व्यक्तीच्या बुद्धिमतेला विवेकवादी व तर्कनिष्ठ करण्याला अत्यंत महत्त्व दिलेले आहे. याचा एकमेव मार्ग हा शिक्षण हाच आहे. 'शिका संघटित व्हा व संघर्ष करा' हे हा मूलमंत्र बाबासाहेबांनी दिला. शिक्षणाशिवाय धरण उपाय नाही हा त्यांचे वैचारिक गुरु महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या विचाराचा धागा त्यांनी अधिक मजबूत करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व समानतेचे करून स्त्री मुक्तीची खरी मुहूर्तमेढ रोवली. 'आपल्या मुला मुलींना शिक्षण दिले तर आपली प्रगतीने झपाट्याने होईल हा विचार प्रसारित करा' असे आवाहन बाबासाहेबांनी अनेक सभेतून केले.या संदर्भात तथाकथित प्रतिगामी यांनी जेव्हा रान उठवले की यामुळे स्त्रीचे चारित्र्य खराब होईल तेव्हा त्यांनी उलट यामुळे सुसभ्य समाज निर्माण होईल असा विश्वास निर्माण केला.

२.हिंदू कोड बिल -स्त्री दास्यत्व मुक्तीचा जाहीरनामा:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा अतिशय जिद्दाळ्याचा असणारा विषय म्हणजे हिंदू कोड बिल होय. यासाठी त्यांनी शेवटपर्यंत लढा दिला. समाजातील सर्वच जाती-धर्माच्या स्त्रियांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी हे बिल अतिशय महत्त्वाचे असल्याची जाणीव व दूरदृष्टी बाबासाहेबांजवळ होती. 'लिंग समानतेला मान्यता देण्याची मूलभूत सुधारणा राबविल्याशिवाय सामाजिक प्रगती व आधुनिकीकरण शक्य नाही' असे हिंदू कायदा समिती १९४१ने त्यांच्या शिफारशीत नमूद केले होते. कायदा मंत्री असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सदरील मसुदा योग्य त्या बदलासह ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी संसदेत सादर केले. स्त्रियांना सक्षम करू शकणाऱ्या विवाह, पोटगी, दत्तक विधान, संपत्तीमध्ये महिलांचा हिस्सा, महिलांच्या मालमत्तेबाबतची धोरण, वारसा हक्क इत्यादीच्या अनुषंगाने स्त्रियांना सक्षम करणारे हे बिल तत्कालीन प्रतिगाम्यांचा दबाव झुगारून प्रखरतेने डॉ.आंबेडकरांनी पाठपुरावा केला. परंतु प्रतिगाम्यांच्या एकजुटीपुढे त्यांचा नाईलाज झाला. हिंदू धर्म धोक्यात आहे असा अपप्रचार हिंदू जनजागृतीच्या नेत्यांनी या बिलाच्या विरोधात केला, कारण स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीत अधिकार मिळणे, तसेच त्यांच्या इतर हक्काबाबत महिलांना सक्षम करणारे हे बिल या प्रतिगाम्यांना रुचणारे नव्हते. पंडित नेहरू सारखे पुरोगामी नेतृत्व देखील येऊ घातलेल्या निवडणुकांना लक्षात घेऊन या कालातील पुरोगामी असणाऱ्या बिलाला न्याय देऊ शकले नाही. त्यामुळे हे बिल पास होऊ शकले नाही. खऱ्या अर्थाने महिलांना सन्मानाचे जगणे प्रदान करू शकण्याची ताकद असलेले हे बिल पास न झाल्याचे दुःख शल्य बाबासाहेबांना कायमचे राहिले. काळाच्या ओघात बाबासाहेबांच्या दूरदृष्टीप्रमाणे यातील अनेक तरतुदी नंतरच्या काळात स्वीकारल्या गेल्या. अर्थात बाबासाहेबांच्या विचारांचे ते फलित होते.

३.स्त्रियांचे हक्क आणि आत्मसन्मान:-

स्त्रियांचे हक्क, समानता आणि सन्मान यावरच त्या देशाची प्रगती अवलंबून असल्याचे सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात 'एखाद्या देशातील समाजात स्त्रियांची प्रगती कितपत झाली आहे त्यावरून त्या समाजाच्या प्रगतीचा आलेख ठरवता येतो' ६ या बाबासाहेबांच्या विधानावरून फक्त भारत देशच नव्हे तर जगाच्या पाठीवरचा कोणताही देश, कोणतीही संस्कृती किती उदात्त आहे हे केवळ त्या देशातील, त्या संस्कृतीतील स्त्रियांना देण्यात आलेले स्थान, वागणूक कशी आहे यावरून ठरते. अशी जागतिक स्तरावरची प्रगतीची कसोटीच त्यांनी घालून दिली आहे. यावरूनच त्यांचे महामानव्यत्व लक्षात येते. स्त्रियांच्या प्रसूती रजा, स्त्री वेतनदराच्या अनुषंगाने समान काम - समान मोबदला, संतती नियमन, महिला हिंसाचार, विधवा पुनर्विवाह, कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे अशा आणि स्त्रियांचे जगणे सुसाह्य व्हावे, सन्मानाचे व्हावे यासाठी अनेक तरतुदी, अनेक बदल कायद्याच्या माध्यमातून, संविधानाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले दिसून येतात.

थोडक्यात स्त्रीविषयक सुधारणांमध्ये सर्वात जास्त कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ वैचारिक किंवा भूमिकेच्या पातळीवरच न करता प्रत्यक्ष संविधान व कायद्याच्या चौकटीत देखील त्याला योग्य ते स्थान दिलेले आहे. त्यामुळेच त्यांना "स्त्री उद्धारकर्ता" असे संबोधले जाते. रमाबाई आंबेडकर यांना लिहिलेल्या पत्रात बाबासाहेब म्हणतात 'मी स्त्रीमुक्तीसाठी व स्त्री उन्नतीसाठी लढणारा एक योद्धा आहे, स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी जो संघर्ष मी केला त्याचा मला अभिमान आहे' ७

निष्कर्ष

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तात्कालीन शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती लक्षात घेता काळाच्या पुढची स्त्री सक्षमीकरणाच्या संदर्भातले विचार आणि भूमिका ठामपणे मांडलेल्या दिसून येतात.
२. फक्त वैचारिक स्तरावरच स्त्री सबलीकरणाची मांडणी न करता संविधानात तसेच संसदेत देखील त्या अनुषंगाने कायद्याच्या चौकटीत स्त्रीविषयक महत्त्वपूर्ण तरतुदी मांडून त्याला कायदेशीर स्वरूप प्रदान केल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची

१. खैरमोडे चां.भ.-डॉक्टर भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रंथ :खंड १०,पृष्ठ १२व १३
२. आंबेडकर: स्टेट अँड मायनॉरिटीज, पृष्ठ क्रमांक ३३
३. महाराष्ट्रातील आणि भारतातील समाज सुधारक व विचारवंत study circle group publication division Pune. पृष्ठ क्रमांक ८१
४. डॉक्टर बाबासाहेब गौरव ग्रंथ संपादक बीए गवळी कोल्हापूर १९९१; पृष्ठ क्रमांक ५००
५. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड अठरा ,भाग तीन ,पृष्ठ क्र. १७८
६. अनंत पैलूचा सामाजिक योद्धा:-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ.प्रल्हाद लुलेकर ,पृष्ठ क्रमांक १२०
७. राजस वसंत; स्त्रियांचे उद्धारक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, आनंद प्रकाशन ,औरंगाबाद ,जानेवारी २००५ ,पृष्ठ क्र. ३६.